

Συλλογή της Νομολογίας

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (τμήμα μείζονος συνθέσεως)

της 7ης Σεπτεμβρίου 2022*

«Προδικαστική παραπομπή – Άρθρο 49 ΣΛΕΕ – Ελευθερία εγκατάστασης – Περιορισμός – Δικαιολόγηση – Οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος – Ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης – Υποχρέωση προσφοράς των προγραμμάτων σπουδών στην επίσημη γλώσσα του οικείου κράτους μέλους – Άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ – Εθνική ταυτότητα κράτους μέλους – Προάσπιση και προώθηση της επίσημης γλώσσας κράτους μέλους – Αρχή της αναλογικότητας»

Στην υπόθεση C-391/20,

με αντικείμενο αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, που υπέβαλε το Latvijas Republikas Satversmes tiesa (Συνταγματικό Δικαστήριο, Λεττονία) με απόφαση της 14ης Ιουλίου 2020, η οποία περιήλθε στο Δικαστήριο στις 29 Ιουλίου 2020, στο πλαίσιο της διαδικασίας που κίνησαν οι

Boriss Cilevičs,

Valērijs Agešins,

Vjačeslavs Dombrovskis,

Vladimirs Nikonovs,

Artūrs Rubiks,

Ivans Ribakovs,

Nikolajs Kabanovs,

Igors Pimenovs,

Vitālijs Orlovs,

Edgars Kucins,

Ivans Klementjevs,

Inga Goldberga,

Evija Papule,

* Γλώσσα διαδικασίας: η λεττονική.

Jānis Krišāns,

Jānis Urbanovičs,

Ļubova Švecova,

Sergejs Dolgopolovs,

Andrejs Klementjevs,

Regīna Ločmele-Luņova,

Ivars Zariņš

παρισταμένου του:

Latvijas Republikas Saeima,

ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ (τμήμα μείζονος συνθέσεως),

συγκείμενο από τους Κ. Lenaerts, Πρόεδρο, L. Bay Larsen (εισηγητή), Αντιπρόεδρο, A. Prechal, K. Jürimäe, K. Λυκούργο, E. Regan, S. Rodin και J. Passer, προέδρους τμήματος, M. Ilešič, J.-C. Bonichot, F. Biltgen, P. G. Xuereb, N. Piçarra, L. S. Rossi και N. Wahl, δικαστές,

γενικός εισαγγελέας: N. Αιμιλίου

γραμματέας: A. Calot Escobar

έχοντας υπόψη την έγγραφη διαδικασία,

λαμβάνοντας υπόψη τις παρατηρήσεις που υπέβαλαν:

- οι B. Cilevičs, V. Agešins, V. Dombrovskis, V. Nikonovs, A. Rubiks, I. Ribakovs, N. Kabanovs, I. Pimenovs, V. Orlovs, E. Kucins, I. Klementjevs, I. Goldberga, E. Papule, J. Krišāns, J. Urbanovičs, L. Švecova, S. Dolgopolovs, A. Klementjevs, R. Ločmele-Luņova και I. Zariņš, εκπροσωπούμενοι από τον B. Cilevičs,
- η Λεττονική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τις K. Pommere και V. Soņeca,
- η Γαλλική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τις E. de Moustier και N. Vincent,
- η Ολλανδική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τις M. K. Bulterman και M. H. S. Gijzen,
- η Αυστριακή Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τον A. Posch καθώς και από τις E. Samoilova και J. Schmoll,
- η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εκπροσωπούμενη από τις L. Armati, I. Rubene και τον L. Malferrari,

αφού άκουσε τον γενικό εισαγγελέα που ανέπτυξε τις προτάσεις του κατά τη συνεδρίαση της 8ης Μαρτίου 2022,

εκδίδει την ακόλουθη

Απόφαση

- 1 Η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως αφορά την ερμηνεία των άρθρων 49 και 56 ΣΛΕΕ καθώς και του άρθρου 16 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης).
- 2 Η εν λόγω αίτηση προδικαστικής αποφάσεως υποβλήθηκε στο πλαίσιο διαδικασίας ελέγχου της συνταγματικότητας του Augstskolu likums (νόμου σχετικά με τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης), κινηθείσας κατόπιν αιτήσεως που υπέβαλαν οι Boriss Cilevičs, Valērijs Agešins, Vjačeslavs Dombrovskis, Vladimirs Nikonovs, Artūrs Rubiks, Ivans Ribakovs, Nikolajs Kabanovs, Igors Pimenovs, Vitālijs Orlovs, Edgars Kucins, Ivans Klementjevs, Inga Goldberga, Evija Papule, Jānis Krišāns, Jānis Urbanovičs, Ļubova Švecova, Sergejs Dolgopolovs, Andrejs Klementjevs, Regīna Ločmele-Luņova και Ivars Zariņš, μέλη του Latvijas Republikas Saeima (Κοινοβουλίου της Δημοκρατίας της Λεττονίας, στο εξής: λεττονικό Κοινοβούλιο).

Το νομικό πλαίσιο

Το λεττονικό Σύνταγμα

- 3 Κατά το άρθρο 1 του Latvijas Republikas Satversme (Συντάγματος της Δημοκρατίας της Λεττονίας, στο εξής: λεττονικό Σύνταγμα), η Λεττονία είναι ανεξάρτητο δημοκρατικό κράτος.
- 4 Το άρθρο 4 του λεττονικού Συντάγματος έχει ως εξής:
«Η επίσημη γλώσσα της Δημοκρατίας της Λεττονίας είναι η λεττονική. [...]»
- 5 Το άρθρο 105 του λεττονικού Συντάγματος ορίζει τα ακόλουθα:
«Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Τα αγαθά που αποτελούν αντικείμενο του δικαιώματος στην ιδιοκτησία δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται κατά τρόπο αντίθετο προς το δημόσιο συμφέρον. Περιορισμοί στο δικαίωμα ιδιοκτησίας επιβάλλονται μόνο διά νόμου. Η αναγκαστική απαλλοτρίωση επιτρέπεται μόνον για λόγους δημόσιας ωφέλειας και σε εξαιρετικές περιπτώσεις, βάσει ειδικού νόμου και έναντι δίκαιης αποζημίωσης.»
- 6 Το άρθρο 112 του Συντάγματος προβλέπει τα εξής:
«Καθένας έχει δικαίωμα στην εκπαίδευση. Το κράτος εξασφαλίζει τη δωρεάν πρόσβαση στη βασική και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η βασική εκπαίδευση είναι υποχρεωτική.»
- 7 Το άρθρο 113 του Συντάγματος έχει ως εξής:
«Το κράτος αναγνωρίζει την ελευθερία της δημιουργίας, επιστημονικής, καλλιτεχνικής ή άλλης, και εξασφαλίζει την προστασία των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και των δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας.»

Ο νόμος για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης

- 8 Το άρθρο 5 του Augstskolu likums (νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης), της 2ας Νοεμβρίου 1995 (*Latvijas Vēstnesis*, 1995, αριθ. 179), προέβλεπε ότι τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης έχουν ως αποστολή την προαγωγή και ανάπτυξη των επιστημών και των τεχνών. Ο Likums «Grozījumi Augstskolu likumā» (νόμος για την τροποποίηση του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης), της 21ης Ιουνίου 2018 (*Latvijas Vēstnesis*, 2018, αριθ. 132), τροποποίησε το άρθρο 5, παράγραφος 1, τρίτη περίοδος, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το οποίο έχει ως εξής:

«Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων τους [τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης] προάγουν και αναπτύσσουν τις επιστήμες, τις τέχνες και την επίσημη γλώσσα.»

- 9 Σύμφωνα με το άρθρο 8, παράγραφος 1, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, τέτοια ιδρύματα μπορούν να ιδρύονται στη Λεττονία από το κράτος ή από άλλα νομικά ή φυσικά πρόσωπα, συμπεριλαμβανομένων των αλλοδαπών νομικών ή φυσικών προσώπων.
- 10 Με τον νόμο για την τροποποίηση του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τροποποιήθηκε επίσης το άρθρο 56 του τελευταίου νόμου. Κατόπιν τούτου, το άρθρο 56, παράγραφος 3, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης προβλέπει τα εξής:

«Στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και στα ιδρύματα τριτοβάθμιας τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης τα προγράμματα σπουδών προσφέρονται στην επίσημη γλώσσα. Προγράμματα σπουδών μπορούν να προσφέρονται σε ξένη γλώσσα μόνο στις ακόλουθες περιπτώσεις:

1) Τα προγράμματα σπουδών που παρακολουθούν αλλοδαποί σπουδαστές στη Λεττονία και τα προγράμματα σπουδών που διοργανώνονται στο πλαίσιο της συνεργασίας η οποία προβλέπεται σε προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και σε διεθνείς συμφωνίες μπορούν να προσφέρονται στις επίσημες γλώσσες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εάν οι σπουδές που πρόκειται να πραγματοποιηθούν στη Λεττονία έχουν διάρκεια μεγαλύτερη των έξι μηνών ή αντιστοιχούν σε περισσότερες από 20 ακαδημαϊκές μονάδες, στον αριθμό των υποχρεωτικών διδακτικών ωρών που πρέπει να συμπληρώσουν οι αλλοδαποί σπουδαστές πρέπει να περιλαμβάνεται η εκμάθηση της επίσημης γλώσσας.

2) Στα μαθήματα που διδάσκονται στις επίσημες γλώσσες της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν μπορεί να αντιστοιχεί περισσότερο από το ένα πέμπτο του αριθμού των ακαδημαϊκών μονάδων του προγράμματος σπουδών· δεν συνυπολογίζονται προς τούτο οι τελικές και οι κρατικές εξετάσεις, οι εργασίες στο πλαίσιο των μαθημάτων και οι τελικές πτυχιακές και μεταπτυχιακές εργασίες.

3) Τα προγράμματα σπουδών μπορούν να παρακολουθούνται σε ξένη γλώσσα όταν τούτο είναι απαραίτητο προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι τους [...] στις ακόλουθες κατηγορίες εκπαιδευτικών προγραμμάτων: σπουδές γλωσσολογικού και πολιτιστικού αντικειμένου ή προγράμματα εκμάθησης γλωσσών. [...]

4) Τα κοινά προγράμματα σπουδών μπορούν να διδάσκονται στις επίσημες γλώσσες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.»

- 11 Με τον νόμο για την τροποποίηση του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης προστέθηκε στις μεταβατικές διατάξεις του νόμου αυτού το σημείο 49, το οποίο έχει ως εξής:

«Οι τροποποιήσεις που επήλθαν στο άρθρο 56, παράγραφος 3, του παρόντος νόμου όσον αφορά τη γλώσσα στην οποία προσφέρονται τα προγράμματα σπουδών τίθενται σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου 2019. Τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και τα ιδρύματα τριτοβάθμιας τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης στα οποία τα προγράμματα σπουδών προσφέρονται σε γλώσσα που δεν είναι σύμφωνη με τις διατάξεις του άρθρου 56, παράγραφος 3, του παρόντος νόμου μπορούν να συνεχίσουν να προσφέρουν τα προγράμματα αυτά στην ως άνω γλώσσα μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 2022. Από την 1η Ιανουαρίου 2019 δεν επιτρέπεται να γίνονται δεκτοί σπουδαστές στα προγράμματα σπουδών που προσφέρονται σε γλώσσα που δεν είναι σύμφωνη με τις διατάξεις του άρθρου 56, παράγραφος 3, του παρόντος νόμου.»

Ο νόμος για την Ανώτατη Σχολή Οικονομικών Επιστημών της Ρίγας

- 12 Το άρθρο 19, παράγραφος 1, του Likums «Par Rīgas Ekonomikas augstskolu» (νόμου για την Ανώτατη Σχολή Οικονομικών Επιστημών της Ρίγας), της 5ης Οκτωβρίου 1995 (*Latvijas Vēstnesis*, 1995, αριθ. 164), ορίζει τα εξής:

«Στο ίδρυμα [της Ανώτατης Σχολής Οικονομικών Επιστημών της Ρίγας] η διδασκαλία των μαθημάτων γίνεται στην αγγλική γλώσσα. Η κατάρτιση και η υποστήριξη των εργασιών που απαιτούνται για την απόκτηση πτυχίου, μεταπτυχιακού ή διδακτορικού τίτλου σπουδών και οι εξετάσεις επαγγελματικής πιστοποίησης πραγματοποιούνται στην αγγλική γλώσσα.»

Ο νόμος για την Ανώτατη Νομική Σχολή της Ρίγας

- 13 Το άρθρο 21 του Juridiskās augstskolas likums (νόμου για την Ανώτατη Νομική Σχολή της Ρίγας), της 1ης Νοεμβρίου 2018 (*Latvijas Vēstnesis*, 2018, αριθ. 220), ορίζει τα εξής:

«[Η Ανώτατη Νομική Σχολή της Ρίγας] προσφέρει προγράμματα σπουδών τα οποία έχουν λάβει τη σχετική άδεια και έχουν πιστοποιηθεί σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στη νομοθεσία. Η διδασκαλία των μαθημάτων γίνεται στην αγγλική ή σε άλλη επίσημη γλώσσα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.»

Η διαφορά της κύριας δίκης και τα προδικαστικά ερωτήματα

- 14 Είκοσι μέλη του λεττονικού Κοινοβουλίου υπέβαλαν αίτηση ενώπιον του Latvijas Republikas Satversmes tiesa (Συνταγματικού Δικαστηρίου, Λεττονία). Με την αίτηση αυτή ζητούν να ελεγχθεί αν το άρθρο 5, παράγραφος 1, τρίτη περίοδος, και το άρθρο 56, παράγραφος 3, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και το σημείο 49 των μεταβατικών διατάξεων του νόμου αυτού συνάδουν προς το λεττονικό Σύνταγμα, και ιδίως προς τα άρθρα 1, 105 και 112 του Συντάγματος.
- 15 Οι αιτούντες της κύριας δίκης ισχυρίζονται συναφώς ότι οι διατάξεις του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης θίγουν το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, στο μέτρο που οι εν λόγω διατάξεις επιβάλλουν στα ιδιωτικά ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης να προάγουν και να αναπτύσσουν την επίσημη γλώσσα της Δημοκρατίας της Λεττονίας, περιορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις δυνατότητες των ιδρυμάτων αυτών να προσφέρουν προγράμματα σπουδών σε ξένη γλώσσα, θίγουν την αυτονομία τους καθώς και την ακαδημαϊκή ελευθερία του διδακτικού προσωπικού και των φοιτητών τους.

- 16 Εξάλλου, περιορίζεται και το δικαίωμα των ιδιωτικών ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης να ασκούν εμπορική δραστηριότητα και να παρέχουν, έναντι αμοιβής, υπηρεσίες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σύμφωνα με την άδεια που έχουν λάβει.
- 17 Επιπλέον, κατά τους αιτούντες, οι ίδιες διατάξεις αντιβαίνουν στην αρχή της νομιμότητας, την οποία κατοχυρώνει το άρθρο 1 του λεττονικού Συντάγματος, καθότι τα πρόσωπα που συνέστησαν ιδιωτικά ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης επέδειξαν δικαιολογημένη εμπιστοσύνη ως προς το ότι θα μπορούσαν να αποκομίσουν κέρδος από τη λειτουργία των ιδρυμάτων των οποίων είναι ιδιοκτήτες.
- 18 Επομένως, δημιουργώντας κωλύματα για την είσοδο στην αγορά της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και εμποδίζοντας τους υπηκόους και τις επιχειρήσεις άλλων κρατών μελών να παρέχουν υπηρεσίες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε ξένη γλώσσα, το άρθρο 5, παράγραφος 1, τρίτη περίοδος, και το άρθρο 56, παράγραφος 3, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και το σημείο 49 των μεταβατικών διατάξεων του εν λόγω νόμου θίγουν την ελευθερία εγκατάστασης και την ελεύθερη κυκλοφορία των υπηρεσιών, που κατοχυρώνονται αντιστοίχως στο άρθρο 49 ΣΛΕΕ και στο άρθρο 56 ΣΛΕΕ, καθώς και την επιχειρηματική ελευθερία, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 16 του Χάρτη.
- 19 Το λεττονικό Κοινοβούλιο υποστηρίζει ότι οι διατάξεις αυτές είναι σύμφωνες προς τα άρθρα 1, 105 και 112 του λεττονικού Συντάγματος, καθόσον δεν συνιστούν περιορισμό των εν λόγω θεμελιωδών δικαιωμάτων. Οι επίμαχες διατάξεις δεν περιορίζουν τα δικαιώματα των ιδιωτικών ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση καλύπτει μόνον την προστασία των δικαιωμάτων των σπουδαστών. Οι διατάξεις αυτές δεν θίγουν ούτε το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, δεδομένου ότι το δικαίωμα αυτό δεν διασφαλίζει κανένα δικαίωμα των ιδιωτών να αποκομίζουν κέρδη.
- 20 Ακόμη και αν γίνει δεκτό ότι τα ως άνω δικαιώματα περιορίζονται, ο περιορισμός αυτός προβλέπεται από τον νόμο και αποσκοπεί στην επίτευξη ενός θεμιτού σκοπού, υπό το πρίσμα του οποίου ο περιορισμός είναι σύμφωνος με την αρχή της αναλογικότητας.
- 21 Το λεττονικό Κοινοβούλιο εκτιμά επιπλέον ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν περιορίζει την εξουσία των κρατών μελών να θεσπίζουν τους αναγκαίους κανόνες στον τομέα της εκπαίδευσης για την προστασία των συνταγματικών αξιών τους. Επομένως, η Δημοκρατία της Λεττονίας δεν υποχρεούται να διασφαλίζει ότι η τριτοβάθμια εκπαίδευση μπορεί να παρέχεται σε γλώσσα διαφορετική από την επίσημη γλώσσα της.
- 22 Τέλος, το άρθρο 56 παράγραφος 3, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης προβλέπει ειδικές διατάξεις για τη λειτουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων στις γλώσσες της Ένωσης και δεν αποκλίνει από τον σκοπό της δημιουργίας ενός ευρωπαϊκού χώρου εκπαίδευσης.
- 23 Στις 11 Ιουνίου 2020 το Latvijas Republikas Satversmes tiesa (Συνταγματικό Δικαστήριο) εξέδωσε απόφαση με την οποία αποφάσισε να χωρίσει την εξέταση της υπόθεσης της κύριας δίκης που είχε επιληφθεί σε δύο μέρη.
- 24 Αφενός, εκτιμώντας ότι το άρθρο 5, παράγραφος 1, τρίτη περίοδος, και το άρθρο 56 παράγραφος 3, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και το σημείο 49 των μεταβατικών διατάξεων του νόμου αυτού ρυθμίζουν έναν τομέα ο οποίος, δυνάμει του άρθρου 165 ΣΛΕΕ, υπάγεται στην αρμοδιότητα των κρατών μελών και ότι δεν είναι εξάλλου ευκταίο η ενδεχόμενη προδικαστική παραπομπή ενώπιον του Δικαστηρίου να αφήνει εκκρεμές

το ζήτημα αν οι εν λόγω διατάξεις του λεττονικού δικαίου είναι σύμφωνες προς το λεττονικό Σύνταγμα, το αιτούν δικαστήριο αποφάνθηκε επί της συμβατότητας των εν λόγω διατάξεων προς τα άρθρα 112 και 113.

- 25 Συγκεκριμένα, το αιτούν δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 5, παράγραφος 1, τρίτη περίοδος, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι σύμφωνο προς το λεττονικό Σύνταγμα. Το αιτούν δικαστήριο έκρινε ότι, αντιθέτως, το άρθρο 56, παράγραφος 3, του νόμου αυτού και το σημείο 49 των μεταβατικών διατάξεων του, στο μέτρο που οι μεταβατικές αυτές διατάξεις εφαρμόζονται στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, στο διδακτικό προσωπικό τους και στους σπουδαστές, δεν είναι σύμφωνα προς τα άρθρα 112 και 113 του λεττονικού Συντάγματος.
- 26 Αφετέρου, όσον αφορά τη συμβατότητα του άρθρου 5, παράγραφος 1, τρίτη περίοδος, και του άρθρου 56, παράγραφος 3, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και του σημείου 49 των μεταβατικών διατάξεων του νόμου αυτού προς τα άρθρα 1 και 105 του λεττονικού Συντάγματος, το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε να συνεχίσει την εξέταση της υπόθεσης της κύριας δίκης. Συναφώς, εκτιμά ότι το δικαίωμα ιδιοκτησίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 105 πρέπει να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα της ελευθερίας εγκατάστασης, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 49 ΣΛΕΕ, και ότι είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί το περιεχόμενο της εν λόγω θεμελιώδους ελευθερίας.
- 27 Το αιτούν δικαστήριο εκτιμά ότι, μολονότι προκύπτει, αφενός, από το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ ότι η Ένωση σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών, μια από τις εκφάνσεις της οποίας είναι η επίσημη γλώσσα, και, αφετέρου, από το άρθρο 165 ΣΛΕΕ ότι το περιεχόμενο και η οργάνωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εμπίπτουν στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, το Δικαστήριο έχει αναγνωρίσει ότι η ελευθερία εγκατάστασης ισχύει και στους τομείς για τους οποίους τα κράτη μέλη παραμένουν αρμόδια.
- 28 Το αιτούν δικαστήριο εκφράζει αμφιβολίες ως προς το κατά πόσον ρύθμιση κράτους μέλους η οποία επιβάλλει στον τομέα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, συμπεριλαμβανομένων των ιδιωτικών ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, τη χρήση της επίσημης γλώσσας του κράτους μέλους, προβλέποντας παράλληλα ορισμένες εξαιρέσεις από την εν λόγω υποχρέωση, συνιστά περιορισμό της ελευθερίας εγκατάστασης, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 49 ΣΛΕΕ.
- 29 Το αιτούν δικαστήριο υπενθυμίζει επιπλέον ότι οι επίμαχες στην κύρια δίκη διατάξεις δεν εφαρμόζονται σε δύο ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ήτοι στην Ανώτατη Σχολή Οικονομικών Επιστημών της Ρίγας και στην Ανώτατη Νομική Σχολή της Ρίγας, που εξακολουθούν να διέπονται από ειδικούς νόμους.
- 30 Υπό τις συνθήκες αυτές, το Latvijas Republikas Satversmes tiesa (Συνταγματικό Δικαστήριο) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:
- «1) Συνιστά ρύθμιση όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη περιορισμό της ελευθερίας εγκατάστασης που κατοχυρώνεται στο άρθρο 49 [ΣΛΕΕ] ή, επικουρικώς, της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών την οποία εγγυάται το άρθρο 56 [ΣΛΕΕ] και της επιχειρηματικής ελευθερίας που προστατεύεται από το άρθρο 16 του [Χάρτη];

- 2) Ποια στοιχεία πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά την εκτίμηση του δικαιολογημένου, κατάλληλου και αναλογικού χαρακτήρα μιας τέτοιας ρύθμισης λαμβανομένου υπόψη του θεμιτού σκοπού της που ανάγεται στην προστασία της εθνικής γλώσσας ως εκδήλωσης της εθνικής ταυτότητας;»

Επί των προδικαστικών ερωτημάτων

Επί του παραδεκτού και επί της διατήρησης του αντικειμένου της διαφοράς της κύριας δίκης

- 31 Πρώτον, όσον αφορά το παραδεκτό της υπό κρίση αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως, υπενθυμίζεται ότι οι διατάξεις της Συνθήκης ΛΕΕ για την ελευθερία εγκατάστασης και την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών δεν εφαρμόζονται σε καταστάσεις στις οποίες όλα τα σχετικά στοιχεία περιορίζονται στο εσωτερικό ενός μόνον κράτους μέλους (πρβλ. απόφαση της 15ης Νοεμβρίου 2016, Ullens de Schooten, C-268/15, EU:C:2016:874, σκέψη 47).
- 32 Ωστόσο, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι, σε περίπτωση που το αιτούν δικαστήριο υποβάλλει αίτηση προδικαστικής αποφάσεως στο πλαίσιο διαδικασίας ακυρώσεως διατάξεων εφαρμοζόμενων όχι μόνο στους ημεδαπούς, αλλά και στους υπηκόους των άλλων κρατών μελών, η απόφαση την οποία θα εκδώσει το αιτούν δικαστήριο κατόπιν της αποφάσεως του Δικαστηρίου θα παράγει έννομα αποτελέσματα και έναντι των υπηκόων των άλλων κρατών μελών και, ως εκ τούτου, είναι δικαιολογημένο να δώσει το Δικαστήριο απάντηση στα ερωτήματα που του έχουν υποβληθεί σχετικά με τις διατάξεις της Συνθήκης ΛΕΕ για τις θεμελιώδεις ελευθερίες, παρά το γεγονός ότι όλα τα στοιχεία της διαφοράς της κύριας δίκης περιορίζονται στο εσωτερικό ενός μόνον κράτους μέλους (πρβλ. αποφάσεις της 8ης Μαΐου 2013, Libert κ.λπ., C-197/11 και C-203/11, EU:C:2013:288, σκέψη 35, και της 15ης Νοεμβρίου 2016, Ullens de Schooten, C-268/15, EU:C:2016:874, σκέψη 51).
- 33 Τούτο δε συμβαίνει στην περίπτωση της διαδικασίας ελέγχου της συνταγματικότητας του επίμαχου στην υπό κρίση υπόθεση νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Πράγματι, από την απόφαση περί παραπομπής προκύπτει ότι, αφενός, η διαδικασία αυτή οδηγεί σε αφηρημένο έλεγχο ορισμένων διατάξεων του νόμου, με σκοπό να διασφαλισθεί ότι οι διατάξεις αυτές είναι σύμφωνες προς τους νομικούς κανόνες υπέρτερης ισχύος, λαμβανομένου υπόψη του συνόλου των προσώπων επί των οποίων εφαρμόζονται οι εν λόγω διατάξεις. Αφετέρου, σύμφωνα με το άρθρο 8, παράγραφος 1, του ως άνω νόμου, το κράτος και λοιπά νομικά ή φυσικά πρόσωπα, περιλαμβανομένων των αλλοδαπών νομικών ή φυσικών προσώπων, μπορούν να συστήνουν ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη Λεττονία.
- 34 Επομένως, το αιτούν δικαστήριο επισήμανε τα συγκεκριμένα στοιχεία που μνημονεύονται στην προηγούμενη σκέψη της παρούσας απόφασης, βάσει των οποίων μπορεί να θεμελιωθεί σχέση μεταξύ του αντικειμένου της διαφοράς της κύριας δίκης, της οποίας όλες οι περιστάσεις περιορίζονται στο εσωτερικό του οικείου κράτους μέλους, και των άρθρων 49 και 56 ΣΛΕΕ, με αποτέλεσμα η ερμηνεία των ως άνω θεμελιωδών ελευθεριών να είναι αναγκαία για την επίλυση της διαφοράς (πρβλ. απόφαση της 15ης Νοεμβρίου 2016, Ullens de Schooten, C-268/15, EU:C:2016:874, σκέψη 54).

- 35 Όσον αφορά, δεύτερον, το αν η διαφορά της κύριας δίκης εξακολουθεί να εκκρεμεί, η Επιτροπή εξέφρασε αμφιβολίες ως προς τη χρησιμότητα της απάντησης του Δικαστηρίου στα υποβληθέντα ερωτήματα, στο μέτρο που το αιτούν δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 56, παράγραφος 3, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και το σημείο 49 των μεταβατικών διατάξεων του νόμου αυτού δεν είναι σύμφωνα προς το λεττονικό Σύνταγμα.
- 36 Συναφώς, υπενθυμίζεται ότι, όπως προκύπτει από την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως και από τη σκέψη 23 της παρούσας απόφασης, το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε, με απόφαση της 11ης Ιουνίου 2020, να χωρίσει την εξέταση της υπόθεσης της κύριας δίκης που είχε επιληφθεί σε δύο μέρη.
- 37 Αφενός, σύμφωνα με όσα επισημάνθηκαν στη σκέψη 25 της παρούσας απόφασης, το αιτούν δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 5, παράγραφος 1, τρίτη περίοδος, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι σύμφωνο προς τα άρθρα 112 και 113 του λεττονικού Συντάγματος. Αντιθέτως, το άρθρο 56, παράγραφος 3, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και το σημείο 49 των μεταβατικών διατάξεων του νόμου αυτού, στο μέτρο που εφαρμόζονται στα ιδιωτικά ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, στο διδακτικό προσωπικό και στους σπουδαστές τους, δεν είναι σύμφωνα προς τα άρθρα 112 και 113 του λεττονικού Συντάγματος.
- 38 Αφετέρου, το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε να συνεχίσει την εξέταση της υπόθεσης της κύριας δίκης όσον αφορά το ζήτημα αν το άρθρο 5, παράγραφος 1, τρίτη περίοδος, και το άρθρο 56, παράγραφος 3, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και το σημείο 49 των μεταβατικών διατάξεων του νόμου αυτού είναι σύμφωνα προς τα άρθρα 1 και 105 του λεττονικού Συντάγματος, εκτιμώντας ότι το δικαίωμα ιδιοκτησίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 105 του Συντάγματος πρέπει να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της ελευθερίας εγκατάστασης που κατοχυρώνεται στο άρθρο 49 ΣΛΕΕ, της οποίας το περιεχόμενο είναι αναγκαίο να διευκρινιστεί.
- 39 Επιπλέον, το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε, προκειμένου να παράσχει στον εθνικό νομοθέτη εύλογο χρονικό διάστημα για τη θέσπιση νέας ρύθμισης, να διατηρήσει σε ισχύ τις διατάξεις που είχαν κριθεί ως αντισυνταγματικές και να μεταθέσει την έναρξη των αποτελεσμάτων του ανισχύρου στην 1η Μαΐου 2021.
- 40 Όπως επισήμανε ο γενικός εισαγγελέας στο σημείο 24 των προτάσεών του, οι προϋποθέσεις παραδεκτού μιας προδικαστικής παραπομπής πρέπει να πληρούνται όχι μόνον κατά την ημερομηνία υποβολής της υπόθεσης στην κρίση του Δικαστηρίου αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας. Πράγματι, όταν το ασύμβατο των κρίσιμων διατάξεων του εθνικού δικαίου προς το εθνικό Σύνταγμα, το οποίο κηρύσσεται από το Συνταγματικό Δικαστήριο του οικείου κράτους μέλους, έχει ως αποτέλεσμα την απάλειψή τους από την εθνική έννομη τάξη, το Δικαστήριο καταρχήν δεν είναι πλέον σε θέση να αποφανθεί επί των ερωτημάτων που του υποβάλλονται. Λαμβανομένης υπόψη της εξέλιξης του εφαρμοστέου στη διαφορά της κύριας δίκης εθνικού δικαίου και εφόσον το αιτούν δικαστήριο δεν έχει παράσχει διευκρινίσεις όσον αφορά τη λυσιτέλεια των υποβληθέντων ερωτημάτων για την επίλυση της διαφοράς, τα εν λόγω ερωτήματα θα θεωρούνται υποθετικά (πρβλ. απόφαση της 27ης Ιουνίου 2013, Di Donna, C-492/11, EU:C:2013:428, σκέψεις 27 έως 32).
- 41 Τούτου λεχθέντος, υπενθυμίζεται ότι εναπόκειται αποκλειστικώς στο εθνικό δικαστήριο που έχει επιληφθεί της διαφοράς και φέρει την ευθύνη της εκδοθησόμενης δικαστικής απόφασης να εκτιμήσει, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες της υπόθεσης, τόσο την αναγκαιότητα της

προδικαστικής αποφάσεως για την έκδοση της δικής του απόφασης όσο και τη λυσιτέλεια των ερωτημάτων που υποβάλλει στο Δικαστήριο [απόφαση της 2ας Σεπτεμβρίου 2021, INPS (Επίδομα τοκετού και μητρότητας για τους κατόχους ενιαίας άδειας), C-350/20, EU:C:2021:659, σκέψη 38].

- 42 Συνεπώς, εφόσον το υποβληθέν ερώτημα αφορά την ερμηνεία ή το κύρος κανόνα του δικαίου της Ένωσης, το Δικαστήριο υποχρεούται καταρχήν να απαντήσει. Ως εκ τούτου, τα προδικαστικά ερωτήματα που αφορούν το δίκαιο της Ένωσης είναι κατά τεκμήριο λυσιτελή. Το Δικαστήριο μπορεί να μην απαντήσει σε προδικαστικό ερώτημα που έχει υποβληθεί από εθνικό δικαστήριο μόνον όταν είναι πρόδηλο ότι η ζητούμενη ερμηνεία ή κρίση επί του κύρους του οικείου κανόνα δικαίου της Ένωσης ουδεμία σχέση έχει με το υποστατό ή με το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης, όταν το πρόβλημα είναι υποθετικής φύσεως ή ακόμη όταν το Δικαστήριο δεν διαθέτει τα πραγματικά και νομικά στοιχεία τα οποία είναι αναγκαία προκειμένου να δώσει χρήσιμη απάντηση στα υποβληθέντα ερωτήματα (απόφαση της 29ης Μαΐου 2018, Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen κ.λπ., C-426/16, EU:C:2018:335, σκέψεις 30 και 31).
- 43 Εν προκειμένω, μολονότι το αιτούν δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 5, παράγραφος 1, τρίτη περίοδος, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι σύμφωνο με τα άρθρα 112 και 113 του λεττονικού Συντάγματος, εντούτοις, το δικαστήριο αυτό θα μπορούσε, λαμβάνοντας υπόψη τις απαντήσεις του Δικαστηρίου στα υποβληθέντα ερωτήματα, να καταλήξει στο αντίθετο συμπέρασμα όσον αφορά τη συμβατότητα της διάταξης αυτής με τα άρθρα 1 και 105 του λεττονικού Συντάγματος, ερμηνευόμενα υπό το πρίσμα των διατάξεων της Συνθήκης ΛΕΕ που αφορούν την ελευθερία εγκατάστασης και την ελεύθερη κυκλοφορία των υπηρεσιών, καθώς και υπό το πρίσμα του άρθρου 16 του Χάρτη.
- 44 Εξάλλου, το αιτούν δικαστήριο, απαντώντας σε αίτηση του Δικαστηρίου για την παροχή διευκρινίσεων ως προς το ζήτημα αν είναι αναγκαίο να εμμένει στην αίτηση προδικαστικής αποφάσεως, λαμβανομένου υπόψη του από 1ης Μαΐου 2021 ανισχύρου, υπό το πρίσμα του λεττονικού Συντάγματος, των εθνικών διατάξεων τις οποίες αφορούν τα προδικαστικά ερωτήματα, και συνεκτιμωμένης ιδίως της έκδοσης του νόμου για την τροποποίηση του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ την ίδια ημερομηνία, διευκρίνισε ότι παρέμενε αρμόδιο να εκτιμήσει τη συνταγματικότητα των εν λόγω διατάξεων.
- 45 Το αιτούν δικαστήριο υπογραμμίζει συναφώς ότι οι εν λόγω διατάξεις, μολονότι κρίθηκαν αντισυνταγματικές, ίσχυσαν για ορισμένο χρονικό διάστημα και ως εκ τούτου μπορούσαν να παράγουν δυσμενή έννομα αποτελέσματα για τα νομικά πρόσωπα επί των οποίων εφαρμόζονταν, καθώς και να προκαλέσουν ένδικες διαφορές.
- 46 Δεδομένου ότι το αιτούν δικαστήριο καλείται ιδίως να κρίνει αν οι επίμαχες στην κύρια δίκη διατάξεις έπρεπε να απαλειφθούν από τη λεττονική έννομη τάξη ακόμη και για τον χρόνο προ της επέλευσης των αποτελεσμάτων του ανισχύρου τους, πρέπει να γίνει δεκτό ότι απάντηση του Δικαστηρίου στα υποβληθέντα ερωτήματα παραμένει χρήσιμη για την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης.
- 47 Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο πρέπει να αποφανθεί επί της αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως.

Επί της ουσίας

- 48 Με τα προδικαστικά ερωτήματα, τα οποία πρέπει να εξεταστούν από κοινού, το αιτούν δικαστήριο ζητεί κατ' ουσίαν να διευκρινιστεί αν τα άρθρα 49 και 56 ΣΛΕΕ και το άρθρο 16 του Χάρτη έχουν την έννοια ότι αντιτίθενται σε ρύθμιση κράτους μέλους η οποία καταρχήν επιβάλλει στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης την υποχρέωση διδασκαλίας αποκλειστικά στην επίσημη γλώσσα του κράτους μέλους αυτού.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

- 49 Προκειμένου να δοθεί απάντηση στα προδικαστικά ερωτήματα πρέπει καταρχάς να επισημανθεί ότι το αιτούν δικαστήριο παραπέμπει στις διατάξεις της Συνθήκης ΛΕΕ σχετικά με την ελευθερία εγκατάστασης και την ελεύθερη κυκλοφορία των υπηρεσιών, καθώς και στις διατάξεις του Χάρτη.
- 50 Όσον αφορά, πρώτον, τις θεμελιώδεις ελευθερίες, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι, όταν ένα εθνικό μέτρο αφορά ταυτοχρόνως πλείονες από τις ελευθερίες αυτές, το Δικαστήριο το εξετάζει, καταρχήν, από πλευράς μίας μόνον από τις θεμελιώδεις ελευθερίες εάν προκύπτει ότι, υπό τις περιστάσεις της συγκεκριμένης υπόθεσης, οι άλλες είναι εντελώς δευτερεύουσες σε σχέση με την πρώτη και μπορούν να υπαχθούν σε αυτήν (πρβλ. απόφαση της 8ης Σεπτεμβρίου 2009, *Liga Portuguesa de Futebol Profissional και Bwin International*, C-42/07, EU:C:2009:519, σκέψη 47).
- 51 Από πάγια νομολογία προκύπτει επίσης ότι, προκειμένου να προσδιοριστεί η κύρια θεμελιώδης ελευθερία, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη το αντικείμενο της επίμαχης ρύθμισης (απόφαση της 3ης Μαρτίου 2020, *Tesco-Global Áruházak*, C-323/18, EU:C:2020:140, σκέψη 51).
- 52 Επιπλέον, το Δικαστήριο έχει αποφανθεί ότι η επ' αμοιβή διοργάνωση μαθημάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αποτελεί οικονομική δραστηριότητα που εμπίπτει στο κεφάλαιο 2 του τίτλου IV του τρίτου μέρους της Συνθήκης ΛΕΕ το οποίο αφορά το δικαίωμα εγκατάστασης, εφόσον ασκείται από υπήκοο κράτους μέλους εντός άλλου κράτους μέλους κατά τρόπο σταθερό και συνεχή, μέσω κύριας ή δευτερεύουσας εγκατάστασης εντός του τελευταίου αυτού κράτους μέλους [αποφάσεις της 6ης Οκτωβρίου 2020, *Επιτροπή κατά Ουγγαρίας (Τριτοβάθμια εκπαίδευση)*, C-66/18, EU:C:2020:792, σκέψη 160, και της 13ης Νοεμβρίου 2003, *Neri*, C-153/02, EU:C:2003:614, σκέψη 39].
- 53 Αντιθέτως, πρόκειται για «παροχές υπηρεσιών», κατά την έννοια του άρθρου 56 ΣΛΕΕ, όταν οι υπηρεσίες δεν προσφέρονται, κατά τρόπο σταθερό και συνεχή, από επαγγελματική εγκατάσταση εντός του κράτους μέλους προορισμού, με τη διευκρίνιση ότι καμία διάταξη της Συνθήκης ΛΕΕ δεν καθιστά δυνατό να προσδιορισθεί, κατά τρόπο αφηρημένο, η διάρκεια ή η συχνότητα πέραν της οποίας η παροχή μιας υπηρεσίας ή ορισμένου είδους υπηρεσίας δεν μπορεί πλέον να θεωρηθεί ως παροχή υπηρεσιών (πρβλ. απόφαση της 10ης Μαΐου 2012, *Duomo Gra* κ.λπ., C-357/10 έως C-359/10, EU:C:2012:283, σκέψεις 31 και 32).
- 54 Εν προκειμένω, επισημαίνεται ότι, όπως προκύπτει από την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως, το άρθρο 8, παράγραφος 1, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ρυθμίζει τη δυνατότητα του κράτους και των νομικών ή φυσικών προσώπων, περιλαμβανομένων των αλλοδαπών νομικών ή φυσικών προσώπων, να ιδρύουν ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη Λεττονία. Εξάλλου, η ιδιαίτερη φύση των οικείων υπηρεσιών, ήτοι των δραστηριοτήτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, συνεπάγεται ότι κατά κανόνα οι δραστηριότητες αυτές ασκούνται κατά τρόπο σταθερό και συνεχή.

- 55 Επομένως, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση εμπίπτει κατά κύριο λόγο στην ελευθερία εγκατάστασης.
- 56 Όσον αφορά ενδεχόμενη εξέταση της ρύθμισης αυτής υπό το πρίσμα του άρθρου 16 του Χάρτη, υπενθυμίζεται ότι, όπως έχει κρίνει το Δικαστήριο, η εξέταση υπό το πρίσμα του άρθρου 49 ΣΛΕΕ του περιορισμού τον οποίο θεσπίζει μια εθνική νομοθετική ρύθμιση καλύπτει και τους τυχόν περιορισμούς της άσκησης των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που κατοχυρώνονται στα άρθρα 15 έως 17 του Χάρτη, με συνέπεια να μη χρειάζεται χωριστή εξέταση της επιχειρηματικής ελευθερίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 16 του Χάρτη (πρβλ. απόφαση της 20ής Δεκεμβρίου 2017, *Global Starnet*, C-322/16, EU:C:2017:985, σκέψη 50).
- 57 Υπό τις συνθήκες αυτές, στα προδικαστικά ερωτήματα που υπέβαλε το αιτούν δικαστήριο πρέπει να δοθεί απάντηση μόνον υπό το πρίσμα του άρθρου 49 ΣΛΕΕ.

Επί του περιορισμού της ελευθερίας η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 49 ΣΛΕΕ

- 58 Κατά το άρθρο 6 ΣΛΕΕ, η Ένωση έχει αρμοδιότητα να αναλαμβάνει δράσεις για να υποστηρίξει, να συντονίζει ή να συμπληρώνει τη δράση των κρατών μελών, μεταξύ άλλων, στον τομέα της παιδείας.
- 59 Μολονότι το δίκαιο της Ένωσης δεν θίγει την αρμοδιότητα αυτή των κρατών μελών όσον αφορά, αφενός, το περιεχόμενο της διδασκαλίας και την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς και την πολιτιστική και γλωσσική τους πολυμορφία και, αφετέρου, το περιεχόμενο και την οργάνωση της επαγγελματικής εκπαίδευσης, όπως προκύπτει από το άρθρο 165, παράγραφος 1, και το άρθρο 166, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, εντούτοις, τα κράτη μέλη οφείλουν, κατά την άσκηση της αρμοδιότητάς τους αυτής, να τηρούν το δίκαιο της Ένωσης και, ειδικότερα, τις διατάξεις για την ελευθερία εγκατάστασης (πρβλ. απόφαση της 11ης Σεπτεμβρίου 2007, *Schwarz και Gootjes-Schwarz*, C-76/05, EU:C:2007:492, σκέψη 70).
- 60 Το άρθρο 49, πρώτο εδάφιο, ΣΛΕΕ ορίζει ότι, στο πλαίσιο των διατάξεων που περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο 2 του τίτλου IV του τρίτου μέρους της Συνθήκης ΛΕΕ, απαγορεύονται οι περιορισμοί της ελευθερίας εγκατάστασης των υπηκόων κράτους μέλους στην επικράτεια άλλου κράτους μέλους.
- 61 Πρέπει να θεωρούνται ως περιορισμοί της ελευθερίας εγκατάστασης όλα τα μέτρα τα οποία απαγορεύουν, κωλύουν ή καθιστούν λιγότερο ελκυστική την άσκηση της ελευθερίας την οποία διασφαλίζει το άρθρο 49 ΣΛΕΕ (πρβλ. απόφαση της 22ας Ιανουαρίου 2015, *Stanley International Betting και Stanleybet Malta*, C-463/13, EU:C:2015:25, σκέψη 45).
- 62 Εν προκειμένω, ακόμη και αν οι υπήκοοι άλλων κρατών μελών μπορούν να εγκατασταθούν στη Λεττονία και να προσφέρουν προγράμματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, η δυνατότητα αυτή εξαρτάται, καταρχήν, από την υποχρέωση προσφοράς των εν λόγω προγραμμάτων αποκλειστικά στην επίσημη γλώσσα του κράτους μέλους αυτού.
- 63 Πλην όμως, μια τέτοια υποχρέωση είναι ικανή να καταστήσει λιγότερο ελκυστική για τους υπηκόους άλλων κρατών μελών την εγκατάστασή τους στο κράτος μέλος που επιβάλλει την εν λόγω υποχρέωση, η οποία αποτελεί, επομένως, περιορισμό της ελευθερίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 49 ΣΛΕΕ. Πράγματι, όπως επισήμανε κατ' ουσίαν ο γενικός εισαγγελέας στο σημείο 75 των προτάσεων του, οι ως άνω υπήκοοι δεν θα είναι σε θέση, όταν έχουν εκπαιδευτικό

ίδρυμα σε άλλο κράτος μέλος, να χρησιμοποιήσουν συναφώς μεγάλο μέρος του διοικητικού και διδακτικού προσωπικού που απασχολείται ήδη στο ίδρυμα αυτό, με αποτέλεσμα να επιβαρύνονται με μη αμελητέες δαπάνες.

- 64 Ομοίως, τέτοιος περιορισμός υφίσταται και για τους υπηκόους άλλων κρατών μελών οι οποίοι, πριν από τη θέσπιση του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, άσκησαν την ελευθερία αυτή συστήνοντας στη Λεττονία εκπαιδευτικά ιδρύματα τα οποία προσφέρουν προγράμματα σπουδών σε γλώσσα διαφορετική από τη λεττονική. Πράγματι, μετά τη λήξη της μεταβατικής περιόδου, οι υπήκοοι άλλων κρατών μελών θα πρέπει να προσαρμόσουν το πρόγραμμα σπουδών τους στις απαιτήσεις του νόμου, γεγονός που μπορεί να συνεπάγεται μη αμελητέα έξοδα, ιδίως όσον αφορά μεγάλο μέρος του διοικητικού και του διδακτικού τους προσωπικού.

Επί της δικαιολόγησης του περιορισμού της ελευθερίας η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 49 ΣΛΕΕ

- 65 Κατά πάγια νομολογία, κανένας περιορισμός της ελευθερίας εγκατάστασης δεν επιτρέπεται, εκτός αν, πρώτον, δικαιολογείται από επιτακτικό λόγο γενικού συμφέροντος και, δεύτερον, συνάδει με την αρχή της αναλογικότητας, όπερ προϋποθέτει ότι είναι κατάλληλος να διασφαλίσει, κατά τρόπο συνεπή και συστηματικό, την υλοποίηση του επιδιωκόμενου σκοπού και ότι δεν βαίνει πέραν του μέτρου που είναι αναγκαίο για την επίτευξη του σκοπού αυτού [απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 2020, Επιτροπή κατά Ουγγαρίας (Τριτοβάθμια εκπαίδευση), C-66/18, EU:C:2020:792, σκέψη 178].

– Επί της ύπαρξης επιτακτικού λόγου γενικού συμφέροντος

- 66 Όπως προκύπτει από την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως, η υποχρέωση προσφοράς μαθημάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη λεττονική γλώσσα, η οποία απορρέει ιδίως από το άρθρο 56, παράγραφος 3, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αποσκοπεί στην προάσπιση και προώθηση της χρήσης της επίσημης γλώσσας της Δημοκρατίας της Λεττονίας.
- 67 Το Δικαστήριο υπενθύμισε συναφώς ότι οι διατάξεις του δικαίου της Ένωσης δεν εμποδίζουν ένα κράτος μέλος να υιοθετεί πολιτική αποσκοπούσα στην προάσπιση και την προώθηση μίας ή όλων των επισήμων γλωσσών του (απόφαση της 16 Απριλίου 2013, Las, C-202/11, EU:C:2013:239, σκέψη 25).
- 68 Ειδικότερα, έκρινε ότι, κατά το άρθρο 3, παράγραφος 3, τέταρτο εδάφιο, ΣΕΕ και κατά το άρθρο 22 του Χάρτη, η Ένωση σέβεται τον πλούτο της πολιτιστικής και γλωσσικής της πολυμορφίας. Κατά το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, η Ένωση σέβεται επίσης την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών της, στην οποία περιλαμβάνεται και η προστασία της επίσημης γλώσσας του οικείου κράτους μέλους (αποφάσεις της 12ης Μαΐου 2011, Runevič-Vardyn και Wardyn, C-391/09, EU:C:2011:291, σκέψη 86, και της 16ης Απριλίου 2013, Las, C-202/11, EU:C:2013:239, σκέψη 26).
- 69 Πρέπει να αναγνωριστεί η σημασία που έχει η εκπαίδευση για την υλοποίηση μιας τέτοιας πολιτικής συνιστάμενης στην προάσπιση και προώθηση της χρήσης της επίσημης γλώσσας κράτους μέλους (πρβλ. απόφαση της 28ης Νοεμβρίου 1989, Groener, C-379/87, EU:C:1989:599, σκέψη 20).

- 70 Επομένως, πρέπει να γίνει δεκτό ότι ο σκοπός της προώθησης και της τόνωσης της χρήσης μιας από τις επίσημες γλώσσες ενός κράτους μέλους συνιστά θεμιτό σκοπό ικανό να δικαιολογήσει, καταρχήν, περιορισμό των υποχρεώσεων που επιβάλλονται από την ελευθερία εγκατάστασης η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 49 ΣΛΕΕ (πρβλ. αποφάσεις της 16ης Απριλίου 2013, *Las*, C-202/11, EU:C:2013:239, σκέψη 27, και της 21ης Ιουνίου 2016, *New Valmar*, C-15/15, EU:C:2016:464, σκέψη 50).
- *Επί της καταλληλότητας του επίμαχου περιορισμού για τη διασφάλιση της επίτευξης του επιδιωκόμενου σκοπού*
- 71 Όπως προκύπτει από τη σκέψη 65 της παρούσας απόφασης, πρέπει επίσης να εκτιμηθεί αν η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση είναι κατάλληλη να διασφαλίσει την επίτευξη του θεμιτού αυτού σκοπού και αν βαίνει πέραν του αναγκαίου για την επίτευξή του μέτρου.
- 72 Συναφώς, απόκειται εν τέλει στο αιτούν δικαστήριο, που είναι το μόνο αρμόδιο να εκτιμήσει τα πραγματικά περιστατικά και να ερμηνεύσει την εθνική νομοθεσία, να κρίνει αν και σε ποιον βαθμό τέτοιου είδους ρύθμιση πληροί τις εν λόγω επιταγές (πρβλ. απόφαση της 13ης Απριλίου 2010, *Bressol* κ.λπ., C-73/08, EU:C:2010:181, σκέψη 64).
- 73 Εντούτοις, το Δικαστήριο, καλούμενο να δώσει χρήσιμη απάντηση στο αιτούν δικαστήριο, είναι αρμόδιο να του παράσχει, με βάση τη δικογραφία της κύριας δίκης και τις γραπτές και προφορικές παρατηρήσεις που του υποβλήθηκαν, στοιχεία που θα επιτρέψουν στο αιτούν δικαστήριο να εκδώσει την απόφασή του (πρβλ. απόφαση της 13ης Απριλίου 2010, *Bressol* κ.λπ., C-73/08, EU:C:2010:181, σκέψη 65).
- 74 Εν προκειμένω, ρύθμιση κράτους μέλους η οποία επιβάλλει στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης την υποχρέωση να χρησιμοποιούν, καταρχήν, την επίσημη γλώσσα του κράτους μέλους αυτού είναι κατάλληλη για την επίτευξη του σκοπού της προάσπισης και της προώθησης της γλώσσας αυτής. Πράγματι, η ρύθμιση αυτή ευνοεί τη χρήση της οικείας γλώσσας από το σύνολο του ενδιαφερόμενου πληθυσμού και διασφαλίζει ότι η ίδια γλώσσα χρησιμοποιείται και στο πλαίσιο των σπουδών πανεπιστημιακού επιπέδου.
- 75 Τούτου λεχθέντος, υπενθυμίζεται ότι η εν λόγω ρύθμιση μπορεί να θεωρηθεί ικανή να διασφαλίσει την επίτευξη του σκοπού αυτού μόνον αν εξυπηρετεί πραγματικά την επίτευξή του και αν εφαρμόζεται κατά τρόπο συνεπή και συστηματικό (απόφαση της 4ης Ιουλίου 2019, Επιτροπή κατά Γερμανίας, C-377/17, EU:C:2019:562, σκέψη 89).
- 76 Λόγω της περιορισμένης εμβέλειάς τους, οι προβλεπόμενες από την εν λόγω εθνική ρύθμιση εξαιρέσεις δεν μπορούν να εμποδίσουν την επίτευξη του σκοπού της προάσπισης και της προώθησης της επίσημης γλώσσας του εν λόγω κράτους μέλους.
- 77 Εξάλλου, επισημαίνεται ότι, εν προκειμένω, όπως διευκρινίζει και το αιτούν δικαστήριο, η λεττονική νομοθεσία προβλέπει ότι η υποχρεωτική χρήση της λεττονικής γλώσσας δεν αφορά δύο ιδιωτικά ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης των οποίων η λειτουργία διέπεται από ειδικούς νόμους, γεγονός που επιτρέπει στα δύο αυτά ιδρύματα να συνεχίσουν να προσφέρουν προγράμματα σπουδών στην αγγλική γλώσσα ή, ενδεχομένως, σε άλλη επίσημη γλώσσα της Ένωσης.

- 78 Όπως προκύπτει από τη γραπτή απάντηση της Λεττονικής Κυβέρνησης σε ερωτήσεις του Δικαστηρίου, τα εν λόγω ιδρύματα συστήθηκαν με διεθνείς συμφωνίες που συνήφθησαν μεταξύ της Δημοκρατίας της Λεττονίας και του Βασιλείου της Σουηδίας. Από την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως προκύπτει δε ότι το άρθρο 56, παράγραφος 3, σημείο 1, του νόμου για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης προβλέπει ακριβώς ότι πρόγραμμα σπουδών που διεξάγεται στη Λεττονία μπορεί να προσφέρεται σε επίσημη γλώσσα της Ένωσης πλην της λεττονικής, όταν το πρόγραμμα αυτό έχει οργανωθεί στο πλαίσιο διεθνών συμφωνιών.
- 79 Υπό τις συνθήκες αυτές, μολονότι βεβαίως τα δύο ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης των οποίων η λειτουργία ρυθμίζεται από ειδικούς νόμους απολαύουν ειδικού καθεστώτος, καθόσον τα μαθήματα διδάσκονται στην αγγλική γλώσσα ή, κατά περίπτωση, σε άλλη επίσημη γλώσσα της Ένωσης, τίποτα δεν εμποδίζει άλλα ιδρύματα να προσφέρουν σπουδές σε επίσημη γλώσσα της Ένωσης πλην της λεττονικής, εφόσον η λειτουργία τους υπάγεται σε διεθνή συμφωνία συναφθείσα μεταξύ της Δημοκρατίας της Λεττονίας και άλλων κρατών.
- 80 Επομένως, το καθεστώς που εφαρμόζεται κατά παρέκκλιση στα δύο αυτά ιδρύματα θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε κάθε ίδρυμα ευρισκόμενο σε παρόμοια κατάσταση. Εξάλλου, αυτή η κατηγορία ιδρυμάτων διαφέρει σημαντικά από τα ιδρύματα που υπέχουν καταρχήν την υποχρέωση διδασκαλίας στη λεττονική γλώσσα εν προκειμένω, στο μέτρο που τα ιδρύματα της πρώτης κατηγορίας εντάσσονται σε μια ιδιαίτερη λογική διεθνούς πανεπιστημιακής συνεργασίας. Ως εκ τούτου, λόγω του ειδικού σκοπού τον οποίο επιδιώκουν και λαμβανομένου υπόψη του περιορισμένου περιεχομένου τους, η ύπαρξη διατάξεων που επιτρέπουν σε ορισμένα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης να υπαχθούν σε καθεστώς παρεκκλίσεων στο πλαίσιο συνεργασίας που προβλέπεται από προγράμματα της Ένωσης και από διεθνείς συμφωνίες δεν είναι ικανή να καταστήσει μη συνεπή την επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση.

– *Επί της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας του επίμαχου περιορισμού*

- 81 Πρέπει να υπομνησθεί ότι τα περιοριστικά μιας θεμελιώδους ελευθερίας μέτρα μπορούν να δικαιολογηθούν μόνον αν ο επιδιωκόμενος σκοπός δεν μπορεί να επιτευχθεί με λιγότερο περιοριστικά μέτρα (πρβλ. απόφαση της 22ας Δεκεμβρίου 2010, Sayn-Wittgenstein, C-208/09, EU:C:2010:806, σκέψη 90).
- 82 Επιπλέον, δεν είναι απαραίτητο το περιοριστικό μέτρο που επέβαλαν οι αρχές κράτους μέλους να απηχεί αντίληψη κοινή στο σύνολο των κρατών μελών, όσον αφορά τον τρόπο προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος ή του επίμαχου θεμιτού συμφέροντος. Αντιθέτως, ο αναγκαίος χαρακτήρας και η αναλογικότητα των διατάξεων που θεσπίστηκαν σχετικώς δεν αποκλείεται απλώς και μόνον επειδή ένα κράτος μέλος επέλεξε διαφορετικό σύστημα προστασίας από εκείνο που υιοθέτησε ένα άλλο κράτος μέλος (απόφαση της 22ας Δεκεμβρίου 2010, Sayn-Wittgenstein, C-208/09, EU:C:2010:806, σκέψη 91).
- 83 Βεβαίως, τα κράτη μέλη διαθέτουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης κατά την επιλογή των μέτρων που μπορούν να λάβουν προς επίτευξη των σκοπών της πολιτικής τους για την προστασία της επίσημης γλώσσας, δεδομένου ότι μια τέτοια πολιτική αποτελεί έκφραση της εθνικής ταυτότητας κατά την έννοια του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ (πρβλ. απόφαση της 16ης Απριλίου 2013, Las, C-202/11, EU:C:2013:239, σκέψη 26). Εντούτοις, γεγονός παραμένει ότι αυτό το περιθώριο εκτίμησης δεν μπορεί να δικαιολογήσει τη σοβαρή προσβολή των δικαιωμάτων που οι ιδιώτες αντλούν από τις διατάξεις των Συνθηκών οι οποίες κατοχυρώνουν τις θεμελιώδεις ελευθερίες τους (πρβλ. απόφαση της 12ης Μαΐου 2011, Runevič-Vardyn και Wardyn, C-391/09, EU:C:2011:291, σκέψη 78).

84. Επισημαίνεται ότι ρύθμιση κράτους μέλους η οποία απαιτεί, χωρίς καμία εξαίρεση, να προσφέρονται τα προγράμματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην επίσημη γλώσσα του κράτους μέλους αυτού υπερβαίνει το μέτρο που είναι αναγκαίο και αναλογικό για την επίτευξη του σκοπού τον οποίο επιδιώκει η ρύθμιση, ήτοι της προάσπισης και προώθησης της γλώσσας. Πράγματι, μια τέτοια ρύθμιση θα είχε στην πραγματικότητα ως αποτέλεσμα να επιβάλλεται κατά τρόπο απόλυτο η χρήση της γλώσσας αυτής στο σύνολο των προγραμμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αποκλειόμενης οποιασδήποτε άλλης γλώσσας και χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι λόγοι που μπορούν να δικαιολογήσουν την προσφορά διαφόρων προγραμμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε άλλες γλώσσες.
85. Αντιθέτως, τα κράτη μέλη έχουν τη δυνατότητα να επιβάλλουν, καταρχήν, υποχρέωση χρήσης της επίσημης γλώσσας στο πλαίσιο των ως άνω προγραμμάτων, εφόσον η υποχρέωση αυτή συνοδεύεται από εξαιρέσεις οι οποίες διασφαλίζουν ότι στο πλαίσιο των πανεπιστημιακών σπουδών μπορεί να χρησιμοποιηθεί γλώσσα διαφορετική από την επίσημη.
86. Εν προκειμένω, οι εξαιρέσεις αυτές θα πρέπει, προκειμένου να μην υπερβαίνουν το αναγκαίο προς τούτο μέτρο, να καθιστούν δυνατή τη χρήση γλώσσας διαφορετικής από τη λεττονική, τουλάχιστον όσον αφορά σπουδές που προσφέρονται στο πλαίσιο ευρωπαϊκής ή διεθνούς συνεργασίας και σπουδές σχετικές με τον πολιτισμό και τις γλώσσες πλην της λεττονικής.
87. Κατόπιν όλων των ανωτέρω σκέψεων, στα υποβληθέντα ερωτήματα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 49 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι δεν αντιτίθεται σε ρύθμιση κράτους μέλους η οποία καταρχήν επιβάλλει στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης την υποχρέωση διδασκαλίας αποκλειστικά στην επίσημη γλώσσα του κράτους μέλους αυτού, εφόσον η ρύθμιση αυτή δικαιολογείται από λόγους που συνδέονται με την προστασία της εθνικής ταυτότητας του κράτους μέλους, ήτοι εφόσον είναι αναγκαία και αναλογική προς την προστασία του θεμιτώς επιδιωκόμενου σκοπού.

Επί των δικαστικών εξόδων

88. Δεδομένου ότι η παρούσα διαδικασία έχει ως προς τους διαδίκους της κύριας δίκης τον χαρακτήρα παρεμπίπτοντος που ανέκυψε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, σ' αυτό εναπόκειται να αποφανθεί επί των δικαστικών εξόδων. Τα έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν όσοι υπέβαλαν παρατηρήσεις στο Δικαστήριο, πλην των ως άνω διαδίκων, δεν αποδίδονται.

Για τους λόγους αυτούς, το Δικαστήριο (τμήμα μείζονος συνθέσεως) αποφαινεται:

Το άρθρο 49 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι δεν αντιτίθεται σε ρύθμιση κράτους μέλους η οποία καταρχήν επιβάλλει στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης την υποχρέωση διδασκαλίας αποκλειστικά στην επίσημη γλώσσα του κράτους μέλους αυτού, εφόσον η ρύθμιση αυτή δικαιολογείται από λόγους που συνδέονται με την προστασία της εθνικής ταυτότητας του κράτους μέλους, ήτοι εφόσον είναι αναγκαία και αναλογική προς την προστασία του θεμιτώς επιδιωκόμενου σκοπού.

(υπογραφές)